

Порівняльний аналіз православ'я та протестантизму XVI-XVII століть

Загальновідомо, що з початку XVI століття в Європі зароджується протестантизм, який набуває значного поширення і викликає колосальні наслідки, повертаючи всю світову історію. Пізніше цілі держави стають протестантськими. В цей час, з одного боку, виникає відродження, просвітлення людей, з іншого – війни і непримирима боротьба між католиками і протестантами. А що відбувається в цей час в Україні? Україна ніколи не була закрита від впливів Європи. Всі рухи, які відбувалися раніше на Заході, завжди мали своє поширення через Чехію, Польщу і до нас. Постійні стосунки з Європою надавали змогу новим ідеям здійснювати свій вплив і на український народ. Тому знаючи, що від давна своїми культурними впливами український народ був зв'язаний з польським, і знаючи те, що релігійні рухи середньовіччя в Європі мали досить помітне відбиття на Польщі, треба припустити, що вони мали своє відбиття і на Україні.

Але якщо в Європі католицизм і протестантство ніяк не могли співіснувати, то стає цікавим, як співіснували реформаційні рухи з православ'ям в Україні. Знаючи, що на наших територіях не було таких війн і протистоянь між цими конфесіями, як це відбувалося в Європі, можна зробити висновки, що православ'я і протестантизм були ближчими, ніж протестантизм і католицизм. Якщо це так, то на скільки ближчими? Що в них було спільного, а що відмінного? Чи було православ'я тоді таким же, яким воно є зараз? Для того, щоб дати відповіді на ці та інші запитання актуальним буде сьогодні зробити порівняльний аналіз православ'я та протестантизму.

Дослідженням історії православної церкви та протестантизму на Україні займалися історики та вчені: професор Огієнко І.І., історик Грушевський М.С., історик Полонська-Василенко Н.Д.,

Власовський І., Іваськів Й.В., Нероба В.В. та інші.

Порівняльний аналіз філософсько-релігійних поглядів і вчення православ'я та протестантизму

Філософсько-релігійні погляди та деякі догмати православ'я

Ріст і поширення Реформації, як зазначає Грушевський, хоча і тривало недовгий період, все ж не залишилося без відгомонів для українського народу. Відбулося загальне пробудження і зацікавлення ширших кругів населення до соціальних, культурних, політичних, а також і релігійних питань. Про це свідчить, наприклад, праця Смотрицького, в якій він висловлює певне невдоволення через піднесення інтересу до релігійних питань. Грушевський наводить цитату Смотрицького: «Хоч воно краще б було, мабуть, коли б не всі тим розпоряжали, що не всім належить, а залишались би при тім, що свята церква духовно устала, духовно утвердила і неодмінно держить. Але що тепер такий світ, що кожний радий допитуватися, а інші змінюють на нову і перемінну віру, а про діла не дбають, хоч би й найгірші, хоч старі, хоч нові. І до того вже не тільки чоловіки, але і з білих голів (жінок) деякі хочуть знати глибини (св.) писма, тайни церковних догматів, – хоч більш відповідна була б їм куделя з веретеном, аніж те, що писане пером!» [1, с. 91]. Звідси видно, що Смотрицький виявляє незадоволення таким зацікавленням народу до Святого Писання, де не тільки чоловіки, а й навіть жінки хочуть знати глибини Писання і церковних догм. На його думку краще, «щоб мирські люди взагалі не дуже заглиблювалися в релігійні питання, а вірно йшли за своєю церквою.; треба триматися віри, в котрій хто хрестивсь і від батьків її одержав» [1, с. 108]. Це вказує на неоднозначність православ'я. З одного боку – народ, який прагне пізнання і розуміння Писання. З іншого боку – ті, хто не зацікавлені в цьому, особливо, якщо це може призвести до зречення віри батьків.

З цитати Смотрицького, яку приводить Грушевський, видно, що православ'я показує свої догмати незмінними на відміну від

католицизму: «так, як за прикладом папіси католицькі духовні на різні способи стали голити і запускати вуса і бороду, так вони і догмати, устами і церемонії позмінювали, помішавши більші з меншими – включно до останніх календарних баламутств, та обертають се на православних, їх обвинувачуючи «в недовірстві та отступенстві» [1, с. 120]. З осудження православними гоління бороди, зміну церемоній, календаря видно їхню протилежну точку зору.

Православ'я відкидає католицьку доктрину про чистилище і доводить, що християнин повинен в цьому житті очищуватися і досягати зусиллям вічного життя. «Відкидаючи католицьку доктрину про чистилище і доказуючи, що християнин в сім житті “нудиться” і “чиститься” для вічного життя» [1, с. 149].

Православ'я осуджує також догми католиків про походження Духа Святого (і від Сина), про зверхність найстаршого пастира, зміну календаря [1, с. 192].

Любашенко, посилаючись на Фотинського, наводить деякі цікаві відомості про автора «вільнодумця» – українця, який виховувався у православному середовищі, і хоча він потрапив під вплив раціоналістичної пропаганди, однак не до кінця порвав з православною вірою. «У розумінні проблеми спасіння, у баченні церкви автор коментарів наближується до протестантизму, заперечуючи клір як посередника між Богом і людиною: «Присмотрітеся, христіане милиї... в єдиного бога... вірти... не потребує жадних посередників, крім єдиного милого сина єго господа нашего Ісуса Христа». «Його ченці тільки аскети, його священники і владики вчителі та керівники церковної громади, якщо гідні цього своїм знанням і моральністю, але не люди, наділені особливою духовною владою і наданим у таїнстві священства благодійним даром». Любашенко далі зазначає: «Автор коментарів водночас постає як відвертий іконоборець, противник церковних обрядів, зовнішнього благочестя, шанування святих, мощів. Чимало спільного у нього з поглядами релігійних раціоналістів, зокрема, у засудженні практики поклоніння хресту, запереченні натільних хрестиків,

що було властиве багатьом дуалістичним ересям, наприклад богумилам. “Кажет кожному свой крест [іміти], а не єго носити, то есть сам свое терпеніє, то есть укоризну, бесчестя, рани і смерть за імя Христова і за правду єго, а не дерев’яний або срібний”. Це переконує у впливі на вільнодумця й місцевих антитринітаріїв, які в своєму вченні адаптували чимало раціоналістично-єретичних ідей, а за кількістю громад у першій половині XVII ст. уже не поступалися кальвіністам» [2].

Тільки в XVII ст. з’являється катехізис православної церкви Петра Могили, в якому систематизоване все вчення православної церкви [3].

Філософсько-релігійні погляди та деякі доктрини протестантизму

На території України існували різні реформаційні рухи ще задовго до Реформації XVI століття.

Огієнко у своїй праці «Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви» вказує про деякі з цих рухів. Автор зазначає, що в XIV столітті в Новгороді постала нова секта стригольників, які «не визнавали священства і між іншим проповідували давно перед тим відому в Європі тезу, що кожен може бути священиком і кожен може пояснювати Біблію» [4, с. 76].

Огієнко зазначає, що деякі вчені, наприклад Тихонравов, виводять стригольників з так званих бичовників, які вперше появилася в Італії в XIII столітті. Вони «проповідували, що тільки самобичуванням можна спокутувати свої гріхи, а тому збиралися в великі ватаги й з хресними ходами, зі співами Псалтиря або інших релігійних пісень мандрували з міста до міста, час від часу бичуючи один одного; часто навіть зимою ходили голими (1348)» [4, с. 76].

Огієнко описує також рух жидівствуючих XV ст., який, за його словами, мав не малий успіх. Автор відмічає, що вони не визнавали церков, образів, мощів, чернецтва, молитов за померлих; навчали, що Месія не прийшов ще, а тому поважали

насамперед Старий Заповіт; вимагали волі пояснення Святого Письма та ін. Вони також ставилися дуже критично до традиційних церковнослов'янських текстів, вказуючи на їхні помилки, а тому готували свої переклади просто з мови жидівської. За словами Огієнка жидівствуючі були провісниками Реформації і готували ґрунт для поширення гуситського руху на наших територіях та для науки соцініан [4, с. 77].

Огієнко про поширення гуситського руху пише так: «Що ідеї гуситства справді сильно поширилися серед українського народу, про це красномовно свідчить лист короля Ягайла 1423 р. до львівської шляхти й усього Руського воєводства. В листі цьому Ягайло скаржився, що коли треба було йти на поміч гуситам, то галичани охоче пішли (з Сигізмундом Корибутовичем), навіть не сподіваючись на платню; коли ж тепер він кликав їх проти гуситів на поміч королю та папі, то ніхто не пішов, хоч король пропонував платню, а папа давав відпущення гріхів» [4, с. 78].

Вчення гуситських рухів («таборитів» і «пражан») подає Грушевський в цитаті: «Розходження цих двох напрямів стало явним фактом у тім же 1420 р., коли громада міста Праги, під час облоги Сигізмундом, проголосила славні “чотири артикули празькі”, що висловлювали спільні домагання всіх гуситських течій: 1) свобода проповіді Слова Божого; 2) причастя “під обома” – хлібом і з чаші; 3) відібрання від духовенства церковних маєтків і всякої світської влади (*dominium saeculare*); 4) доходження та карання смертельних гріхів, до котрих зараховувалась і всяка “торгівля благодаттю”: плата за церковні уряди і побирання духовними яких-небудь оплат з вірних за одправляння таїнств і обрядів. Тоді “зелятори” додатково до цієї, так кажучи, «програми мінімум» внесли радикальніші домагання. В них вони домагались відкинення догматів про пресуществовання хліба і вина при євхаристії в тіло і кров Христову, про чистилище та про предстательство святих; жадали скорочення обряду хрещення та причастя, та скасування інших свят, крім неділі; відкидали шанування ікон та мощей, тримання постів. Допевнялися виборності єпископів

священиками. Ці домагання, сформульовані в «72 пунктах» [1, с. 9].

Вище наведені реформаційні рухи не відносяться на пряму до періоду, який досліджується в цій статті, але вони передають основні ідеї, дух Реформації, і як вже було зазначено, вони мали значний вплив і створювали ґрунт для Реформації XVI–XVII ст.

Одним із реформаційних рухів XVI ст. стає **кальвінізм**, який набирає найбільшого поширення на території України. Кальвіністів об'єднували спільні ідеї з іншими рухами. Вони проповідували слово Боже на народній мові, тут і участь мирян в євхаристії, відсутність целібату та ін. Але відрізнялося вчення кальвінізму ідеєю про передвизначення. Як Авраам був спасений вірою, так і інший святий може спастися вірою. Але віра – це дар Божий, тому її має тільки той, кому дано. Про це, посилаючись на Петрова, зазначає Любащенко [2].

Іншим реформаційним рухом XVI- XVII ст. стає **антитринітаризм**, який, як зазначає Любащенко, посів значне місце на карті протестантизму України. Цей рух утворився з двох джерел: місцевих рухів жидівствуючих та лівого крила польсько-литовського антитринітаризму. Ідеї цього руху передбачали скасування кріпацтва, експлуатації, державних інститутів, війни, насильства, потребувала спільності майна, загального братерства і рівності [2].

Однак, за словами Любащенко, на початку XVII ст. в антитринітарському русі взяли верх поміркованіші социніани. Автор зазначає: «Вони, враховуючи посилення релігійного гніту, декларували тимчасове примирення з державою, хоч і не відмовлялися від принципового осуду нерівності. Социніани з раціоналістичних позицій критикували традиційну догматику, виступали за свободу совісті як умову морального вдосконалення людини. Популярним був серед них і гуманістичний погляд, що цінність людини визначається не її вірністю релігійним догмам, а тим, чи в своєму житті вона дотримується норм етики. Деякі з

антитринітаріїв за своїми філософськими поглядами наближалися до атеїзму» [2]. «Як і кальвіністи, соцініани прагнули адаптувати своє вчення до української культури, православних ідейних традицій» [там же].

Порівняльний аналіз філософсько-релігійних поглядів та вчення церков

Зробивши порівняльний аналіз філософсько-релігійних поглядів та вчення церков, можна побачити не повну однорідність у вченні та поглядах, і в православ'ї, і тим більш, в реформаційних рухах. У різних реформаційних рухах було більше відмінностей між собою, очевидно, тому що це по-перше різні рухи і з різним походженням, і різного часу виникнення. По-друге, це не були організації з чіткою структурою управління. Але у них все ж були спільні доктрини, які чітко виділяли їх серед традиційних церков і об'єднували між собою.

Основні особливості, які відрізняли різні рухи – це можуть бути: для бичовників – що тільки самобичуванням можна спокутувати свої гріхи; жидівствуючі навчали, що Месія не прийшов ще, а тому поважали насамперед Старий Заповіт; кальвінізм вчив, що спастися можуть тільки ті, кому дано; соцініани вірили, що Бог єдиний (антитринітарії) і т.д.

Основні об'єднуючі доктрини для всіх реформаційних рухів – це : свобода проповіді Слова, спасіння по вірі, проповідь на зрозумілій мові, люди не моляться за померлих; не шанують ікони і мощі, тощо.

Якщо говорити про порівняння між філософсько-релігійними поглядами і вченням православної і протестантською церков, то, знову ж таки, є ті доктрини, які є спільними в обидвох конфесіях, і є ті, що відрізняються. Якщо брати до уваги ще і католицьку церкву, то між православ'ям і протестантизмом є більше точок перетину між собою, ніж з католиками. Тому їм було легше об'єднуватися разом в боротьбі проти католицизму, не дивлячись на їхні відмінності. Це саме: посередництво папи,

папа-антихрист, проти целібату, причастя з хлібом та вином, чистилище. А відрізняє їх: шанування образів і мощей, чернецтво, молитви за померлих, свобода проповіді Слова; та багато інших.

При всіх впливах, які здійснювала одна церква на іншу, погляди церков на доктрини практично не мінялися. Зміни поглядів могли відбуватися в окремих людей-вільнодумців, але не на рівні церкви.

Порівняльний аналіз організації та устрою православної та протестантської Церков

Устрій церков та організація з'їздів

Духовне життя українського народу в XVI ст. було в не простому становищі: духовний упадок православної церкви, значне поширення різних рухів і нових ідей, боротьба з католицькою церквою.

Як зазначає Полонська-Василенко в своїй праці «Історія України», «добродійство панів у користь церков та монастирів виродилося в форму патронатів чи «подавань». Було чимало осіб, які дійсно були патронами церкви. Це князі Острозькі, Олельковичі, Слуцькі, Ходкевичі та інші. Але з XV ст. патронат перетворюється на звичайне володіння церквою або монастирем нарівні з селами, угіддями тощо. Патрони розпоряджалися ними на основі маєткового права: заставляли, давали в посаг, у спадщину, обмінювали на прибуткові села, здавали в оренду, продавали. Вони побирали гроші з церков, насамперед – за поставлення ігумена, священника, єпископа; з дібр, належних монастиреві чи церкві за час, коли був не обсаджений пост єпископа або ігумена. Самі королі подавали цьому приклад: Сігізмунд I віддав церкви в Києві Дягилевичеві на сплату боргу» [5, с. 40].

Монастирі або церкви діставалися також світським особам, які не дбали про добробут, або ж взагалі забирали церковні маєтності і продавали стороннім особам. Єпископами ставилися

ті, хто брали затвердження від короля без соборного вибору. Історичні джерела, як зазначає Полонська-Василенко, повні скарг та нарікань на людей невчених і неморальних, які були призначені владиками-єпископами. Посвячення також вважалося великим прибутком, бо кандидат мусив немало заплатити за висвяту і за парафію. Звичайно, такі владики не могли подбати про високий рівень морального життя священників [5, с. 40-42].

Були і такі, які обороняли старі церковні традиції. Вишенський – найяскравіший представник серед них. Грушевський подає цитату Вишенського, де останній закликає православних не приймати єпископів, яких ставить король, чи які самі претендують на посаду без соборного вибору: «На священнической степени по правилу святых отец да восходятъ, а не по своихъ воляхъ (похоти плотскія ради, имѣнія и панства) санъ да восхищаютъ! И всякого такого, которій сам наскакуеть, не пріймуйте! И отъ короля даного безъ вашего избранія – изжденѣте и проклинѣте... Лѣпше бо вамъ безъ владыкъ и безъ поповъ отъ діавола поставленныхъ до церкви ходити и православіе хранити, нежели съ владыками и попами не отъ Бога званными у церкви быти и съ той ся ругати и православіе попирати. Не попы бо насъ спасутъ или владыки или митрополиты, но вѣры таинство нашея православныя, съ храненіемъ заповѣдей божіихъ – тоє насъ спасти маеть» [1, с. 139]. Далі Вишенський радить як повинно вибирати єпископів і закликає назначати благоговійних і правовірних, і при цьому необхідно, вибравши день, постити і молитися, поклатися на Бога: «Прето вы пастыря собѣ тако избирайте: Прежде назнаменайте нѣколико особі отъ житія и разума свидѣтельствованныхъ, яко суть благоговѣйныи и правовѣрни. Таже узаконьте собѣ день, и постъ, и сътворѣте бдѣніе съвокупивше ся въ церковь, и молѣте ся Богу, да вамъ дасть и открыеть пастыра. Єгоже жребіемъ отъ сихъ реченныхъ искушайте» [там же].

Грушевський зазначає, що це «був повний розрив з канонами і всім традиційним устроєм православної церкви» на той час [там же].

Для протестантів така ситуація в державі в певній мірі була тільки на руку тому, що якщо керівник ставав протестантом, тоді він на церковні посади старався ставити своїх. Про це пише Заславський: «Звичайно, що протестантська шляхта в проповіді нової віри використовувала і “адміністративний ресурс”. По-перше, на керівні пости (войт, бурмістр) в містах і містечках, де з’являлися молитовні доми і собори, протестантське керівництво намагалось ставити “своїх”» [6].

Новий король Сигізмунд Август, за словами Заславського, був байдужий до питань релігії, оскільки з дитинства чув взаємні звинувачення протестантів і католиків, а періодично ще й православних. В результаті – в Речі Посполитій наступила повна релігійна свобода, чим протестантські проповідники користувалися як могли. Ну, а князі польські надавали їм усіляку підтримку, оскільки протестанти давали їм можливість прибрати до рук церковні володіння і позбавити католицьких ієрархів їх привілеїв. Протестантські проповідники діяли за принципом «ворог мого ворога – мій друг», і з радістю користувалися гостинністю магнатів і шляхти. Коли князь чи якийсь керівник ставав протестантом, то одночасно все село автоматично ставало протестантським, оскільки принцип «чия земля, того і віра» діяв в даному випадку безвідмовно [6].

Лютеранство на території України практично не було поширене. Твори Лютера були відомі в містах, однак, за словами Любащенко, «вони не могли в той час мати істотного впливу, оскільки виникли на ґрунті зовсім інших соціально-економічних та політичних відносин» [2].

Особливо динамічно в Україні серед протестантських церков розвивався кальвінізм. Причину того Любащенко розкриває в наступному: «в Україні, як в Польщі та Угорщині, головним провідником реформатства виступила шляхта, котра була не задоволена королівсько-князівським всевладдям, особливими привілеями та необмеженим духовним пануванням католицької церкви. Тому боротьба шляхти за свої соціальні права так чи інакше пов’язувалася і з релігійною, а точніше, з боротьбою за

право влади над церквою. Найбільше можливостей у цьому давав кальвінізм з його демократизацією релігійного інституту, виборністю пастирів, їхньою підпорядкованістю світському елементу. Керівне становище у реформатській церкві мав не король (князь), як у лютеранстві, і не духовний сановник, як у католицизмі, а її фундатор або власник населеного пункту (тобто патрон), де створювалася нова релігійна громада» [2].

Тому православ'я не могло залишатися байдужим в такій ситуації. У боротьбі за піднесення Православної Церкви в XVI ст., за словами Полонської-Василенко, виступають собори та братства. Першим Обласним Собором XVI ст., постанови якого збереглися, був Віденський Собор (1508-1509 рр.). На цьому Соборі було засуджено купівлю кафедр і парафій замість соборного вибрання, а тих, хто робить таке, наказано відлучати від Церкви, а єпископів, які висвячували таких "безчинників" – позбавляти сану. Собор суворо засуджував священників-вдівців, котрі не йшли в монастир, багато уваги приділяв патронам, вимагав обов'язкового благословення єпископів для священників, яких обирав патрон, забороняв патронам звільняти їх самовільно. Але у цьому Собор не міг нічого сутнього добитися, бо патронами були королі і великі пани. За словами Полонської, дуже важливими були Віденський, Супрасльський, Берестейський та Тернопільський (1589 року) собори. В 1590-их роках собори скликалися майже щороку. На них обговорювалися питання занепаду Церкви та її відносини з братствами [5, с.43, 44].

Ще однією важливою подією в історії православної церкви стала Берестейська унія 1596 р. – спроба поєднати православну і католицьку церкви. Але як відомо з історії, унія не внесла спокою і не поєднала Церков. Навпаки, крім двох – православної і католицької – з'явилася третя, уніятська. Тепер тяжкий стан православної церкви погіршував ще і внутрішній двоподіл. Одна частина стала за унію, друга – проти [5, с. 50].

Одним з тих, хто був проти унії, був князь Острозький, який останні роки свого життя присвятив боротьбі з унією та обороні православної церкви. Шукаючи підтримки, князь Острозький

зблизився з кальвіністами, які теж були зацікавлені в об'єднанні з православними. Як відмічає Грушевський, «Острозький завжди підтримував близькі й приязні відносини з євангельськими колами». «І взагалі, ставлячись доволі легковажно до конфесійних різниць і трактуючи свою церкву головню з національного й політичного становища, він і цим разом виявив повне співчуття тісному об'єднанню євангеліків з православними» [7].

У Вільні в 1599 р. відбувся з'їзд, на якому було підписано угоду про конфедерацію протестантів і православних для захисту політичних та релігійних прав духовенства, шляхти і міщан. Але ця угода не стала тривкою [2].

Грушевський зазначає, що на з'їзді Острозький «виступив з промовою, висловлюючи гаряче бажання, щоб православна церква, дійсно, з'єдналася з євангельською» [7]. Але присутнє православне духовенство заявили, що домовленість про об'єднання може бути тільки при згоді й участі царгородського патріарха, і тільки при тій умові, що протестанти приймуть православні догмати, бо будь-які уступки з боку православної церкви не можуть бути зроблені [там же]. Тому співпраця двох сторін так і не наладилася, благословення патріарх не дав, і угода на цьому фактично так і закінчилась [5, с. 50].

Роль духовенства

Про духовний стан українського народу Огієнко в труді «Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви» говорить: «Духовна культура українського народу в XV віці не стояла високо. Головне джерело цієї культури – церква – й у першій половині XVI віку була в ненормальному стані: вища ієрархія, цебто провід церковний, хворіла на всі гріхи смертельні; в житті духовенства частенько траплялися випадки, що зовсім не личили духовному станові. На очах вірних явно робилися такі вчинки, які голосною луною котилися серед усього народу. Правда, не був це стан самої тільки православної церкви, бо ще гіршим був стан церкви католицької – православна

ієрархія лише наслідувала звичаї католицьких ієрархів» [4, с. 90].

«І в такий час ударила на Польщу Реформація. Ґрунт був тут надзвичайно підготовлений, а тому реформаційні ідеї відразу поширилися по всій Польщі й Литві, захоплюючи найширші кола громадянства, а в першу чергу – інтелігенцію. Те саме сталося, звичайно, і з українським народом. Усі верстви найперше кинулися до критики недобрих звичаїв духовенства, а показна частина інтелігенції відпала від своєї церкви» [там же].

Через це становище православної церкви погіршувалося ще більше тим, що вона втрачала багатьох своїх оборонців, бо багато інтелігенції йшло в протестантизм. Огієнко зазначає, що єпископат культурно і духовно були не на висоті, тому і не могли задовольняти духовний голод своєї пастви. Добрих шкіл бракувало, тому православна молодь мусила шукати собі освіту за кордоном, через що православ'я ще більше занепадало. Скрізь почали голосно говорити про занепад православної церкви, недоліки в управлінні, про низьку моральність духовенства. Це змусило духовенство критичніше поглянути на свої недоліки і задуматися про певне відродження [4, с. 83-85].

Певним поштовхом до мобілізації своїх сил православ'я також стала календарна реформа папи Григорія XIII в 1582 році. Православні не прийняли цю реформу, тому її почали вводити силою. Ця реформа, на думку Огієнка, стала сигналом для об'єднання і оборони своєї православної віри [там же].

Першими до оборони своєї віри стало українське міщанство – воно починає організовуватися в церковні братства і потроху брати церковну справу у свої руки. Також, так як реформаційний рух в основному пройшов по українських верхах, мало зачепивши селянство, тому і селянство міцно трималося батьківської віри. А під кінець XVI віку, за словами Огієнка, виступає ще один сильний оборонець православ'я – українське козацтво [там же].

Тепер православ'я зрозуміло, що для оборони потрібна нова

зброя, якою користувалися протестанти і пізніше католики – це зброя культурна, просвітницька. Тому брацтва відкривають свої школи, друкарні, шукають добрих вчителів, використовують живу, народну мову. Як зазначає Огієнко: «Народна жива мова стала найсильнішою зброєю в цій релігійній боротьбі, що глибоко пізнали, як ми бачили, спершу протестанти, а за ними й католики. Тепер пізнали цього чинника й українці і в оборону своєї православної віри поставили живе слово» [4, с. 83-85].

Братства

Як вже було сказано вище, духовний, моральний і культурний стан православної церкви був не на висоті. Тому вона не могла дати своїй пастві всього, що повинна була б. На цьому ґрунті активно розвивається і поширюється реформаційний рух, який веде на свою сторону значну частину шляхти і інтелігенції. Це змушує православну церкву реагувати і ставати на оборону. І тут на захист і відродження виходять братства [4, с. 85-86].

Православні братства, за словами істориків, існували в Україні ще з глибокої давнини, але головним чином почали розвиватись і активно діяти в основному вже з XVI ст. Завданням церковних братств, як зазначає Полонська-Василенко, було: «дбати про зовнішній порядок у храмі, про задоволення його матеріальних потреб, піклуватися про хворих. Члени братства платили внески, на які влаштовувано свята – «кануни». Згодом вони розширили свої завдання: допомагали членам, які зубожіли чи попали в біду; виступали перед судами і самим королем в обороні православної церкви... Бачучи занепад освіти, братства стали організувати братські школи. Особливу славу здобули школи Львівського та Київського братств» [5, с. 44].

Братства виступали проти патронату, католицької пропаганди, проти різних релігійних і національних обмежень, безморальності духовенства, намагалися вздоровити православну церкву. Вони звернулись за порадою до Антиохійського патріарха Йоакима, який приїхав в Україну в 1586 році. Він не тільки благословив їх, але й в грамоті своїй дав перелік порад та

доручень. Братствам було надано право слідкувати і контролювати не тільки за своїми членами, а й за духовенством, включаючи єпископів і митрополита, щоб жили і служили згідно з церковними і апостольськими правилами. Вони навіть мали право відлучати своїх членів від Церкви. В 1589 р. царгородський патріарх Єремія підтвердив розпорядження Йоакима і затвердив права і обов'язки братства [там же].

Діяльність братств була дуже різноманітна, і самі статuti були не однакові. Але вже в кінці XVI століття, за словами Огієнка, вони охопили ціле церковно-релігійне життя. Найперший обов'язок братств – безпосередня допомога своїй парафіяльній церкві. Вони дбали про зовнішній стан своєї церкви, займалися її оздобою, дбали про вигляд і урочистість церковних богослужінь і процесій. Важливим їх завданням було моральне і церковно-релігійне виховання. У них панував повний послух, а за не виконану вказівку було покарання. Старші брати пильно доглядали за братчиками, щоб вони вели відповідне моральне життя. Вони не допускали сварок і пияцтва, за провини публічно карали. Також вони стежили за відвідуванням церкви, особливу увагу приділяли вихованню молоді. До братства приймали всіх бажаних, але вийти із братства було не просто. Братство мало свій братський суд і їм не дозволялося звертатися у коронний суд. На суді найбільше намагалися примирити посварених. За свої кошти вони набували для церкви хоругви і образи, з якими йшли в процесіях. Померлого братчика ховало ціле братство за свої кошти, дбаючи, щоб похорони відбулися найурочистіше. Після похорон справляли братську трапезу для бідних [4, с. 87].

Благодійність була важливим завданням у діяльності братств. Вони різними способами намагалися допомагати тим, хто мали потребу, особливо бідним, старим, хворим, вдовам, сиротам, ув'язненим, подорожнім. Багато братств мали свої притулки для таких людей [4, с. 88].

Братства зрозуміли, що добра освіта – то найкраща зброя для православної віри. Тому вони почали організовувати повсюди

свої школи. Огієнко зазначає, що значення братських шкіл величезне. Вони виховали нове покоління і світських, і духовних людей. Багато видатних осіб вийшли власне із братських шкіл. Братські школи в своїй науці схилялися до програм і методів західних шкіл, це значно підсилювало їхній науковий рівень [4, с. 89].

Братства зрозуміли силу друкованого слова і тому почали відкривати свої друкарні. Вони почали друкувати свої літургічні книги церквам, підручники – школам, і народові – різні корисні книжки [там же].

Також велику увагу братства звернули на проповідь і підняли її не певну висоту, взявши приклад у протестантів і єзуїтів. Також вони заохочували людей читати Святе Письмо і праці Отців церкви у своїх домівках [там же].

Братства дбали також, щоб до їхніх рядів долучалися шляхта, інтелігенція, і вище духовенство. Через це багато хто з чиновників вступали в братства (наприклад, князь Острозький, гетьман Сагайдачний). Також приєднувались і митрополити, архієпископи, архімандрити та інше духовенство. І так патронат над церквами потроху переходить до рук братств [4, с. 90].

Порівняльний аналіз організації та устрою церков

Як вже було сказано вище, стан православної церкви на той час був невисоким. Духовенство часто було малоосвічене і своїм низьким моральним станом і духовністю не могло зробити необхідний вплив на свою паству. А під впливом реформаційного руху та відродження народ став пильніше дивитися на життя і служіння духовенства, та бачив там багато непорядків. А так зване право патронату давало змогу державній владі обсаджувати всі вищі церковні посади (митрополитів, архієпископів, єпископів). Ця церковна влада думала більше про свої маєтки, ніж про Церкву.

У цей час, використовуючи такий стан народу, все більше стала поширюватися Реформація, вона впливала на шляхту та

інтелігенцію, яка часто переходила на її сторону. Це тільки посилювало реформаційний рух і давало йому більше можливостей.

Тому все це змусило православних діяти і стати до оборони. У боротьбі за піднесення православної церкви в XVI ст. виступають собори та братства. На соборах обговорювалися питання занепаду Церкви та її відносини з братствами

Братства виступили в оборону як реальна сила, яка намагалася не тільки оборонити православну церкву, але й оживити її змертвіле життя. Братства у багатьох питаннях ставили цілі, подібні до тих, що вирішували реформаційні течії. Відкривалися школи, шпеталі, друкарні, проповідувалося Слово на зрозумілій мові, поширювалося багато доброї літератури, дбалася про духовність і моральність не тільки мирян, але і духовенства. Цим піднімається **православ'я, витісняючи при цьому протестантизм.**

Порівняльний аналіз діяльності православ'я і протестантизму

Освіта в Україні

Боянівська в своїй статті подає: «упродовж другої половини XV–першої половини XVI ст. в Україні співіснували традиційна православна освіта і нечисленні школи західного типу. Слово “школа” щодо православних освітніх закладів трапляється в джерелах лише від середини XVI ст. Ймовірно, на той час вони вже засвоїли деякі загальноєвропейські організаційні форми» [8].

Трагедією православної церкви, було те, що вона значно поступалася своєю освітою перед католицькою, як зазначає Полонська-Василенко: «З XV до половини XVI ст. Східня Церква культурно зубожіла. Її література обмежувалася церковно-богослужбовими книгами та книжками для побожного читання, а цього було замало для культурно розвиненої людини. Така людина мусила звертатися до латинського, польського письменства... До польсько-латинської школи тяжко було потрапити українцеві, а українські школи стояли низько. Голодне, неосвічене

православне духовенство втрачало авторитет в народі» [5, с. 43].

У протестантів справа йшла по-іншому. Вони розуміли силу освіти і для них це було чудовим знаряддям впливу. Тому протестанти засновували школи в Польщі і Литві, в які, як зазначає Полонська, охоче йшли українці [5, с. 53]. На думку Грушевського, головне значення росту і поширення реформаційного руху в Польщі надається впливам школи на молоде шляхетське покоління. Серед цієї молоді була і українська молодь, яка не розірвала зв'язків з українським життям. «Це явище стало настільки яскравим, що в 1535 р. уряд видав дуже гострий наказ старостам, аби слідили за людьми, що виїждять за кордон на науку: слухачі протестантських університетів і всі їх помічники мали підпасти вигнанню з Польщі, конфіскації майна і под. Але ці накази обходились тим, що студенти показували себе безмаєтковими, а батьки їх оправдувались, що вони посилали синів на інші університети, а ті самовільно переходили до Вітенберга» [1, с. 82].

Грушевський відмічає, що молоді люди не завжди йшли вчитися чисто з релігійного інтересу. Це могла бути просто цікавість до чогось нового, модного. Але в результаті ця молодь набралася більш ширших і вільнодумних поглядів [там же].

Звичайно протестанти засновували значну кількість шкіл і в Україні.

Протестантизм своїми діями у Західній Європі викликає могутню реакцію. Полонська-Василенко зазначає: «боротьбі за піднесення католицької церкви єзуїти взяли приклад у протестантів, і Польща та Литва вкрилися мережею єзуїтських шкіл – колегій з добрими педагогами, з бурсами для учнів. Там було зразково поставлено навчання, а разом і виховання в католицькому дусі. Українці, які не мали рівноцінної школи, охоче віддавали своїх дітей до цих шкіл, де поступово перевиховували їх на католиків» [5, с. 54].

Ці реформаційні рухи, католицька контрреформація, власні непорозуміння і конфлікти – все це нищило православну церкву. Тому «для боротьби з цими впливами українці почали засновувати свої школи, які не поступалися перед протестантськими та католицькими. Величезну роль відіграла в цьому відношенні діяльність князя Костянтина Острозького, що заснував багато шкіл по різних містах Волині. Головною метою цих шкіл було підготовляти духовенство, здатне з успіхом вести боротьбу з католицьким духовенством і паралізувати їх вплив на молодь» [там же].

Найбільшого розвитку, за словами Полонської-Василенко, досягає шкільництво на переломі XVI та XVII ст. В цей період відбулося значне поширення братських шкіл [5, с. 55].

Друкарні та видавництва в Україні

За даними Грушевського першим слов'янським видавництвом було краківське видавництво Швайпольта Фіоля. Але не довго воно проіснувало. Восени 1491 року ця друкарня була закрита через судовий процес. Фіоля звинуватили в ересі, заарештували і припинили його працю. На суді йому нічого серйозного не було доведено, і справа скінчилась тим, що Фіоль під присягою визнав католицьку віру як єдину правдиву і відрікся від всяких ересей. До закриття друкарні восени 1491 року, в ній було надруковано п'ять великих книг [1, с. 43-48]. Полонська-Василенко зазначає, що книги «Октоїх» та «Часословець», які були надруковані в цій друкарні, були першими кириличними друкми в світі [5, с. 56].

Відомо, що протестанти широко використовували друкарні для друку книг і поширення своїх ідей. В цьому їм допомагала шляхта. Стосовно цього Грушевський подає цікавий факт. Він говорить: «тепер ми знаємо також, напр., що й Остафій Волович, звісний борець проти прилучення українських земель до Польщі, очевидно, давав гроші євангелістам на заснування друкарні в Несвижі, на розмноження книг добрих» [1, с. 94].

Також, як вже зазначалося вище, і братства, зрозумівши переваги друкованого слова, почали закладати свої друкарні і друкувати в них книги як для церков, так і для шкіл, також і для народу видавали різні корисні книги, щоб піднімати культуру і освіту українців [4, с. 89].

За словами Полонської-Василенко, існували також «мандрівні» друкарні, які перевозили з місця на місце. Вони належали приватним особам. Тільки на самому Правобережжі існувало кілька друкарень, в той час, коли в Москві не працювало жадної друкарні [5, с. 56].

Усі ці факти свідчать про те, якою великою була потреба в Україні в друкованому слові в XVI ст.

Література як засіб проповіді

Перше місце серед літературних творів XV-XVI ст., як зазначає Полонська-Василенко, належить творам церковним. Далі вона говорить: «З XIV ст. в Україні ширяться південнослов'янські впливи, головним чином з Болгарії, де митрополит Тарновський Євфимій звертав особливу увагу на вірність, тонкість і художність перекладу св. Письма. Найбільше значення мали впливи ренесансу, а головне – реформації, які впали в Україні на вже підготовлений ґрунт: на прагнення мати Святе Письмо рідною мовою» [5, с. 56-59].

За словами Грушевського, вже у XVI ст. церковнослов'янська мова стала омертвіла й відійшла від життя. Тому для того, щоб «посполитий чоловік» міг розбиратися в церковній справі, в її догматах і канонах, потрібно було надати йому Святе Письмо, в першу чергу, та іншу літературу живою мовою [1, с. 30-32].

В цей час починає поширюватися Реформація. Тут Огієнко зазначає: «Наслідки реформаційного руху в Україні були ті самі, що в Європі й Польщі. Сильно прокинулося загальне зацікавлення церковними справами не тільки серед української шляхти, але також і серед міщанства, що стало тепер дуже близько до цих справ. Але найголовніша ідея, яку скріпила й

зреалізувала Реформація, була та сама, що ми бачимо в Європі – це переклади Біблії на живу народну мову, а також вживання народної мови в богослужінні. Правда, не Реформація вперше занесла цю ідею в Україну – занесли її ще ті попередні релігійні рухи, які докочувалися через Чехію та Польщу й до України; але тільки Реформація поставила цю ідею серед українського народу вже зовсім виразно, і не тільки поставила, але й зреалізувала її [4, с. 79].

Також в Україні, як і в інших європейських та слов'янських народів, Реформація піднімає до життя народну мову як мову літературну. До того часу, як подає Огієнко, «літературною мовою була церковнослов'янська, як у народів католицьких – латина». З цього часу на Україні стали писати книжки (збірки проповідей, Учительні євангелії, деякі місця требників та ін.) вже на народній (тепер літературній) мові [4, с. 80].

Любащенко робить цікаву замітку: «оцінюючи значення реформаційних процесів в Україні, слід враховувати вплив протестантизму на її релігійно-культурне життя. На думку М.Кояловича, протестантська література «була і численна, і ... становила багатюще зібрання фактів і свідчень... Більша частина всього цього була спрямована проти... латинства...» [2].

Протестантська література була поширена дуже широко і ставала доступною все більшій кількості людей. Навіть православні користувалися нею.

Огієнко зазначає, що православні перекладали з протестантських джерел. Наприклад, архімандрит Григорій перекладав Пересопницьке Євагеліє (використовуючи Євангеліє лютеранське) для церковного вжитку православним. Також були й такі православні, що проймалися деякими кращими реформаційними ідеями, самі залишаючись православними – ці ідеї обертали на користь православної церкви [4, с. 79-80].

На православних часто нападали і католики, і протестанти, доказуючи свою науку прикладами з Біблії, зазначає Огієнко,

але перевірити їх правдивість православні часто не могли з тієї причини, що повної Біблії не мали [4, с. 90]. Тому, очевидно, й самі православні в цілях самооборони мушили взяти ту саму зброю: «вони починають видавати свої богословські твори вже простою мовою, доступною для широкого громадянства. Так постала нова українська літературна мова» [4, с 79-80].

Полеміка

Грушевський в своїй праці «Історія української літератури» приводить один твір, авторство якого залишається невідомим, проте цей твір показує цікавий момент в полеміці між ксьондзом і попом, які обговорюють відмінності обидвох конфесій. Цікаво те, що «там, де римська доктрина згожується з лютеранською (напр., в уживанні неквасного хліба), бере гору ксьондз. Там, де лютеранські погляди підходять ближче до православних, там перемагає, розуміється, піп – і це буває частіш (причастя хлібом і вином, подружжя священників, примат папи). Там, де лютеранство відходить від обох (напр., молитви до святих і под.), ксьондзові і попові зостається признатись, що вони оба помилялись, та зложити вину на папу і патріарха разом» [1, с. 87].

Тому протестантська література часто була корисною для православних, і вони використовували її у свій захист проти католиків. Заславський пише, що православні полемісти з радістю черпали у протестантів аргументи проти католицтва, головним чином, проти верховенства Риму. Наприклад, Мелетій Смотрицький широко користувався працею протестанта Любберта: «De raris Romano». Твором Любберта про папу-антихриста, без сумніву, користувався і С.Зизаній [6]. Любащенко наводить цитату: «Кисіль пише: “Чому ж нам не радіти захистові істинної віри єретиками та іноді не користати з цього?.. несправедливо звинувачувати наш народ у тому, що захисником його віри є людина, у якихось відношеннях відмінна від нас?”» [2].

Проте протестанти, як говорить Грушевський, «уїдали на деякі сторони православного обряду, наприклад, на шанування ікон і

мощей, на молитви до святих і под.; але, з другого боку, вони ухвалили деякі православні традиції, як от чаша, жонате духовенство і под., і відкликувались до них, як то ми вище бачили і ще побачимо, з тактичних мотивів, і в православнім громадянстві на євангелістів дивилися досить милостивим оком як на своїх союзників і оборонців від латинства, пробачаючи їм за се і догматичні різниці, і згадані уїдання» [1, с. 94].

Тому, якщо до католиків протестанти ставилися свідомо негативно, то з православ'ям у протестантів склалися, як ми побачили, двоїсті відносини. У випадку, коли полеміка виникала між православними і протестантами, то «відповіді на протестантську критику шукано також у старій полеміці з євреями, де порушувалися деякі ті ж самі питання: шанування хреста, ікон, святих. У поміч полеміці з унітаріями зверталися до старих писань проти аріян і т. д.» [1, с. 99].

Також постійно велася боротьба і полеміка між різними течіями реформаційного руху. Ця війна, за словами Грушевського, «відвертала людей від нововірства взагалі і змушувала цінити дані традицією авторитети» [1, с. 96].

Порівняльний аналіз діяльності церков

Освіта відігравала чи не ключову роль в зміні свідомості і світогляду народу. Найперше це зрозуміли реформатори. Тому вони використовували освіту як інструмент впливу і як сильну зброю. Головне значення росту і поширення реформаційного руху надається впливам шкіл на молоде шляхетське покоління. Пізніше це зрозуміли католики і теж почали утворювати ордени і організовувати кругом свої школи на вищому рівні в католицькому дусі. Українці, не маючи рівноцінної школи, охоче віддавали своїх дітей до цих шкіл, де поступово перевиховували їх на католиків. Потім це зрозуміли і православні. Братства, які стояли в обороні своєї віри, теж починають започатковувати свої школи, які піднімали моральність і духовність народу і духовенства.

Велике значення приділялося друкарням, друку і поширенню книг, це теж впливало на свідомість людей і піднімало моральність і культуру народу. Цими засобами користувалися всі – і протестанти, і католики, і православні для поширення своїх ідей, для здійснення своїх цілей.

В полеміці між церквами однозначну і зверхню позицію тримав католицизм. Якщо між православними і протестантами могли виникати певні угоди чи об'єднання проти спільного ворога, то католицизм навіть якщо і ініціював об'єднання, то тільки на умові, що будуть прийняті всі її умови. Православ'я теж не далеко пішло від католицизму, проте між ним і протестантизмом виникали двоїсті стосунки, коли вони могли певною мірою протистояти проти ворога, незважаючи на їхні догматичні розбіжності, які не могли бути принесені в жертву ні однією із сторін. Часто православні брали труди протестантів для протистояння католикам, а часто і самі вели полеміку з протестантами. Також сили послаблювалися в протестантизмі через те, що замість того, щоб об'єднатись всім реформаційним рухам для підкріплення своїх сил, вони постійно вели війни і полеміки самі між собою.

Висновки

Отже, проаналізувавши стан наукової проблеми, зробивши загальний огляд літератури по темі та порівняльний аналіз вчення, філософсько-релігійних поглядів православ'я та протестантизму, видно не повну однорідність в їх вченні та поглядах. Протягом віків з'являлися різні реформаційні рухи, які виникали в різний час і в різні обставини, і кожен з них в певних поглядах відрізнявся, а в певних був схожим. В порівнянні з православ'ям, у протестантів було багато відмінностей у поглядах і доктринах, але їх більше об'єднує православ'я ніж католицизм. І хоча реформація протягом певного часу тісно співіснувала з православ'ям і вони здійснювали неабиякий вплив одне на одного, проте не спостерігається зміна доктрин на чийсь сторону.

Зробивши порівняльний аналіз організації та устрою православ'я і протестантизму, можна зробити висновки, що протестантська проповідь змусила людей замислитися про рівень церковної проповіді, освіти в церквах, про рівень благочестя мирян і духовенства. Католицькі та православні церкви, зустрівшись з опозицією в особі протестантизму, змушені були приступити до внутрішньої реформи, яка в свою чергу призвела до національного відродження як Європи, так і України. Спочатку католики рішуче взялися за оборону і контратаку, почавши створювати школи на вищому рівні в католицькому дусі, піднімаючи рівень проповіді і богослужінь, відновлюючи таким чином свою репутацію і завойовуючи довіру. Пізніше і православ'я береться за відродження. Основною силою в цьому стають братства, які успішно беруться за відродження народу і церкви використовуючи освіту, проповідь, літературу, живу мову, і т.д. Таким чином, протестанти вплинули і на культурно-освітнє, і на церковне життя України.

Зробивши порівняльний аналіз просвітницької і соціальної діяльності православ'я та протестантизму, можна зробити висновки, що зростання протестантських церков викликало у католиків і православних відповідну реакцію – зростання благочестя серед духовенства і мирян, підйом церковної освіти і посилення місіонерської роботи досить швидко дали знати про себе спочатку серед католиків, а пізніше і серед православних. Католики почали проповідувати благочестя серед духовенства і серед мирян. Почали створювати єзуїтські школи, в яких стандартний набір предметів викладалася з католицької позиції. Почали давати світу безліч місіонерів, освічених викладачів. Так само почали діяти пізніше і православні, відроджуючи освіту, культуру, благочестя.

В умовах релігійних суперечок і полеміки українським протестантам довелося зіткнутися, крім католицизму, із ще однією впливовою силою – з православною церквою з центром в Києві. І якщо до католиків протестанти ставилися свідомо негативно, то з православ'ям у протестантів склалися двоїсті

відносини. З одного боку, православна церква розділяла більшість традицій і догматів, проти яких протестанти виступали, з іншого ж – точно так само заперечувала верховенство папи і так само представляли собою меншість в Речі Посполитої. І протестанти, і православні негативно поставилися до календарної реформи, котра виходила від Риму. І протестанти, і православні не бажали посилення католицизму. Крім того, протестанти не бажали поширення унії, бо це грало б не на їх користь. А лідери православ'я в свою чергу розуміли, що в разі посилення боротьби з католицизмом протестанти їх з радістю підтримають. Таким чином вони могли співіснувати, принаймні деякий час.

Однак праця протестантів в Речі Посполитій і на Україні не залишилася безрезультатною. Зусилля протестантських проповідників, перекладачів, письменників, викладачів сприяли тому, що відродилося наукове, культурне, моральне життя народу.

Список використаної літератури

1. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. – К., 1995. – Т. 5. – Кн. 1. – 256 с.; с., Кн. 2. – 352.
2. Любащенко В. І. Реформаційний рух [Електронний ресурс] : Ізборник. – Режим доступу : <http://litorys.org.ua/istkult2/ikult234.htm>.
3. Православне сповідання віри [Електронний ресурс] : Вікіпедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Православне_сповідання_віри.
4. Огієнко І.І. Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т.: Т. 1-2. – К.: Україна, 1993. – 284 с.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 1995. – 672 с.
6. Заславский В. Эпоха Реформации и средневековая Украина [Електронний ресурс] : Богословский клуб. – Режим доступу : <http://bogoslov-club.org.ua/?p=376>.

7. Грушевський М. "З історії релігійної думки на Україні". Реформація та її відгомін на Україні [Електронний ресурс] : Реформатський погляд. – Режим доступу : <http://www.reformed.org.ua/3/46/Grushevskiy>.
8. Боянівська М. Б. Освіта і книгописання [Електронний ресурс] : Ізборник. – Режим доступу : <http://litorys.org.ua/istkult2/ikult223.htm>.
9. Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 6. – 712 с.
10. Іваськів Й. В. Український народ і християнство: Історичний нарис. – Х.: ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"», 2005. – 304 с.
11. Могила П. Православное исповедание Кафолической и Апостольской Церкви Восточной [Електронний ресурс] : Азбука веры. – Режим доступу : https://azbyka.ru/otechnik/Petr_Mogila/pravoslavnoe-ispovedani-e-kafolicheskoy-i-apostolskoj-tserkvi-vostochnoj.

Автор – Тарас Куриляк